

MODERNIZMUS ÉS GETTÓ

GYÁNI GÁBOR

Judit Frigyesi:

Béla Bartók and Turn-of-the-Century

Budapest

University of California Press,

Berkeley–Los Angeles–London, 1998. 357 old.

Tim Cole:

Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto

Routledge, New York–London, 2003. 303. old.

Budapest modern kori történetét az utóbbi időben a korábban megszokottnál jóval erőteljesebb nemzetközi történetírói érdeklődés övezi. Hadd utaljunk csupán néhány ismert vagy kevésbé ismert példára. A magyar származású amerikai törté-

1 ■ John Lukacs: *Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and Its Culture*. Weidenfeld and Nicolson, New York, 1988. A magyar kiadás: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Európa, Bp., 1991. Nemrég még angolul is megjelentették Budapesten Lukacs ezen munkáját!

2 ■ Vö. Litván György: Naprakész századforduló. *BUKSZ*, 1991. tavasz, 52–57. old.; William McCagg: Some recent books on turn-of-the-century Hungary. *East European Quarterly*, XXVI (Spring 1992), 1. szám, 125–128. old.; Vermes Gábor: Budapest, Philadelphia. *BUKSZ*, 1992. tavasz, 30–36. old.

3 ■ Budapest and New York: a comparison. In: E. B. Ruano – M. E. Burgos (eds.): *17th International Congress of Historical Sciences. II. Chronological Section – Methodology: The Historical Biography*. Comité International des Sciences Historiques, Madrid, 1992. 1071–1093. old.; Thomas Bender, Carl E. Schorske (eds.): *Budapest and New York. Studies in Metropolitan Transformation, 1870–1930*. Russell Sage Foundation, New York, 1994.

4 ■ Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Gondolat, Bp., 1988; uő: *Der Garten und die Werkstatt. Ein kulturgeschichtlicher Vergleich Wien und Budapest um 1900*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1992; uő: *The Garden and the Workshop. Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*. Princeton University Press, Princeton, 1998.

5 ■ Scott Spector: Introduction: uneven cultural development? Modernism and modernity in the „other” Central Europe. *Austrian History Yearbook*, XXXIII (2002). 143. old.

6 ■ Péter Hanák (hg.): *Bürgerliche Wohnkultur des Fin de Siècle in Ungarn*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1994. (Deutsche Ausgabe unter Mitarbeit von Ilona Sármány-Parsons und Hannes Stekl).

7 ■ Lee Congdon: *The Young Lukács*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1983; Mary Gluck: *Georg Lukács and His Generation 1900–1918*. Cambridge University Press, Cambridge, Mass., 1985; Mario D. Fenyo: *Literature and Political Change: Budapest, 1908–1918*. The American Philosophical Society, Philadelphia, 1987; 3. szám, 1–23. old.; Judit Szapor: *The Hungarian Pochahontas: The Life and Times of Laura Polanyi Stricker 1882–1959*. Columbia University Press, New York, 2005.

8 ■ Származásához és illetőségéhez vö. Rendkívüli és különleges. Frigyesi Judit zenetudóssal J. Győri László készített interjút. *Élet és Irodalom*, 2001. szeptember 7., 7. old.

nész, John Lukacs a nyolcvanas évek végén publikálta nagy sikerű, számtalan világnyelvre lefordított, néhány évvel később magyarul is kiadott Budapest-történetét.¹ A bevallottan szubjektív hangvételű történeti narratíva a szakkörökben nem aratott ugyan osztatlan elismerést,² az olvasóközönség körében ellenben komoly népszerűségre tett szert, amit a munka sokadik újrakiadása kézzelfoghatóan bizonyít.

A magyar főváros múltja iránti egyre növekvő nemzetközi tudományos érdeklődéshez fontos hozzájárulás volt az amerikai–magyar történész projekt, az 1988-ban Budapest–New York címmel idehaza megrendezett nagyszabású konferencia, a témából 1990-ben Madridban, a 17. Történetész Kongresszuson tartott kerakasztal-tanácskozás, és nem utolsósorban a budapesti tanácskozás válogatott anyagát közre bocsátó amerikai tanulmánykötet.³

Kiemelt jelentősége van továbbá Hanák Péter történetírói munkásságának. A historikus 1988-ban megjelent itthoni tanulmánykötete előbb németül, majd némileg módosított tartalommal (immár a szerző halála után) angolul is napvilágot látott.⁴ A könyv vitathatatlanul nagy nemzetközi hatása azon is lemérhető, hogy egyebek közt az amerikai történészek körében épp Hanák munkája tudatosította: „a Habsburg kultúrtörténet messze túlterjed a bécsi »központon«, mivel egyik-másik fontos megnyilvánulása a birodalmon belül máshol ment végbe, melyek egészen másként festenek, ha Bécsből tekintünk rájuk, mint ha a saját közegükben vesszük őket szemügyre.”⁵ Hanáknak a német nyelvi közegben már korábban is érzékelhető szakmai kisu-gárgása volt (lehetett) a fő oka, hogy a polgári lakás- és otthonkultúra mindenekelőtt budapesti historikumát feltáró, magyarul hosszas huzavona után, s csak a rendszerváltás után közreadott tanulmánykötete hamarosan németül is a könyvpiacra kerülhetett.⁶

Ezzel koránt sincs azonban vége a Budapest múltjáról a határainkon túl folyó történetírói diskurzus áradásának. Ebből a múltból elsősorban a XIX. és XX. század fordulója keltett (és kelt ma is) élénk figyelmet, amit a problémával foglalkozó művek sora bizonyít.⁷ Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy Frigyesi Judit, a magyar származású izraeli–amerikai zenetudós és történész⁸ szintén ezt a témát választotta vizsgálódásai tárgyául. Noha zenetörténészként őt elsősorban Bartók Béla korai munkássága foglalkoztatta, úgy ítélte meg, hogy nem táru fel előtte a bartóki életmű e szakasza, ha nem veszi tekintetbe a XX. század eleji (az 1918 előtti) Budapest szellemi-társadalmi kontextusát. Hi-

szén, mint írja: „Mindig nehéz és néha egyenesen vakmerő vállalkozás rekonstruálni a művész céljait. Úgy találtam azonban, hogy Bartók tapasztalatai és az e tapasztalatokra általa adott művészi válaszok nem nagyon tértek el a kortársak válaszaitól.” (2. old.)

Bartók látszólag izoláltan élt és dolgozott ugyan, elszigeteltsége azonban nem volt teljes. Szoros kapcsolatban állt Kodállal, sőt egy ideig Lukács György családjának a házában élt. Élénk figyelemmel kísérte a korabeli friss irodalmi és kulturális fejleményeket, sőt személyes kapcsolatokat ápolt a modernizmus számos korabeli képviselőjével. S akkor sem vesztette el egészen érdeklődését a külvilág iránt, midőn a két háború között önkéntes száműzetésbe vonult vissza: megőrizte a *Nyugathoz*, a *Szép Szóhoz*, a *Ma* folyóirathoz, a körülöttük csoportosuló írókhoz fűződő személyes kapcsolatait, később pedig a fálukutató írókhoz is utat talált magának.

Frigyesi a kontextualizáló kultúrtörténet-írásnak azt a fajtáját tekinti követendő mintának, melyet elsők között Carl Schorske képviselt (Bécsét illetően), és melynek hazai reprezentánsai közt Hanák Pétert illeti meg az első hely. Schorske Frigyesire gyakorolt hatása különösen szembetűnő: Schorskehoz hasonlóan ő is kiemelt jelentőséget tulajdonít a szellemi szféra társadalomtörténeti feltételezettségének, és egyúttal „a különböző kulturális szférák közti kapcsolatok feltárását” jelöli meg a vizsgálódásait vezérlő fő elvként (13. old.).⁹ Ezért is oly feltűnő a szintűgy a schorskei szellemi vágányokon haladó Hanák munkásságának teljes mellőzése; ez nemcsak érthetetlen, de árt is Frigyesi gondolatmenetének. Mielőtt azonban belemerülünk a részletekbe, visszatérek a könyv tartalmi ismertetéséhez.

Ahogy a szerző a bevezetőben is jelzi, a kontextuális elemzést tekinti elsőrendű célkitűzésének. Ezért szentel az első részben (*Történelem és esztétika*) feltűnően nagy teret a XX. század eleji budapesti kulturális modernizmus társadalomtörténeti (a 2. és 3. fejezet), valamint kulturális-művészeti bemutatásának (részben a 2. és 3., valamint a teljes 1. és 4. fejezet), mely utóbbi kapcsán mind az európai, mind a szűkebben magyar vonatkozások terítékre kerülnek.

A könyv második felében (*Költészet és zene: Ady és Bartók*) a budapesti modernizmust a mozgalom két kimagasló képviselőjének a művészetén keresztül értelmezi Frigyesi: ezen belül rövid alfejezet (162–167. old.) erejéig a fiatal Lukács György és a fiatal Bartók közt konstatalt esztétikai párhuzamosságot, majd Lukács Adyról alkotott képét (185–193. old.), egy nyúlfarknyi alfejezetben (193–196. old.) pedig Ady és Bartók esztétikai rokonságát tárgyalja. S majd csak ezután következik a szerző muzikológiai szakértelmének leginkább megfelelő téma, Bartók zeneművészetének elemzése. A 7. fejezetben Balázs Béla színpadi művének, a *Kékszakállú herceg várájának* a szimbólumrendszerét, a 8. fejezetben pedig a Balázs szövegére komponált Bartók-zeneművet elemzi.

A Bartók-irodalomban bizonyonyal páratlan a téma

ilyen irányú megközelítése, ami önmagában is dicséretes. S a Budapestet illető, gyér számú kontextualista kultúrtörténeti megközelítésben sem talált eddig értő megszólaltatóra Bartók Béla. Hiszen Hanák Péter maga is többnyire az irodalom (Ady), a szociológia (Jászi és a *Huszadik Század*), a filozófia és a lélektan (Mach és Freud), valamint a zenei tömegkultúra (operett) társadalomtörténeti értelmezését ambicionálta, Bartók csupán elszórt (s inkább példázatszerű) utalásként merült fel nála. Frigyesi könyve kapcsán érdemes tehát elgondolkodni azon, milyen eredménnyel jár, ha valaki végre Bartókot is beemeli a századelő budapesti szellemi aurájáról festett társadalomtörténeti képbe. Minden bizonnyal messzire el lehet(ne) jutni ezen az úton, feltéve, hogy a szerző rendelkezik a megfelelő fogalmi eszköztárral, és adottak hozzá a kívánatos empirikus ismeretei is. S mi a helyzet vajon Frigyesi vállalkozásával?

Igazságtalan lenne azt állítani, hogy járatlan a tárgyalt problémák szakirodalmában; némely vonatkozásban kifejezetten tájékozottnak tűnik (zeneelméleti és zene-történeti szakértelmét hozzáértés hiányában nem ítélem meg). Mégis, ahogy egy-egy probléma kapcsán majd igyekszem rámutatni, elemzési szempontjainak némelyike és a hivatkozott tényanyag helyenként avitt, de legalábbis egyoldalú és szegényes.

Már a Hanák által forgalomba hozott „Műhely” metafora is azt fejezte ki, hogy a kulturális modernizmus budapesti modellje sajátos minőséget alkot még a szorosabban vett Közép- és Kelet-Európában is. Frigyesi azonban nem tud a budapesti századelő Hanák-féle koncepciójáról. Egyszer hivatkozik ugyan *A Kert és a Műhely* című munkára (326. old., 23. jz.), ám akkor sem az abban foglalt koncepció felelevenítésének (a vele való számvetésnek, az állásfoglalásnak, tehát akár a bíráltnak, akár a helyeslésnek) a kifejezett igényével teszi. Ilyenformán Frigyesi megmarad a Hanák előtti historiográfiai kánon keretei közt, amelynek Horváth Zoltán volt hosszú időn át egyedüli vezérlő csillaga. Horváth 1961-ben publikált, akkor kétségkívül revelatív, napjainkban azonban némileg már megkopott munkájának a szellemében közelít a századelő társadalmához

9 ■ Carl E. Schorske: *Bécsi századvég. Politika és kultúra*. Helikon, Bp., 1998; A Schorske-féle kultúrtörténeti kontextualizmusról, Vári Sándor: Bécsről – amerikai szemmel. *BUKSZ*, 2000. tél, 324–336. old.

10 ■ Horváth Zoltán: *Magyar századforduló: a második reformnemzedék története 1896–1914*. Gondolat, Bp., 1961.

11 ■ Vö. Litván György e témával kapcsolatos írásainak a bibliográfiáját. *BUKSZ*, 2005. nyár, 120–123. old.

12 ■ Például: Nyíri Kristóf: A magyar századelő ideológiatörténetéhez. Ady és Lukács. In: uő: *A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1980. 149–166. old.; Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Scientia Humana, Bp., 1994.

13 ■ Jászi Oszkár: *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Gondolat, Bp., 1982. 65. old.

14 ■ Erről vö. Gyáni Gábor: Kulturális modernizmus és identitásválság a századelő Budapestjén. In: Horváth Zoltán és mások (szerk.): *A város könyvtárnoka*. Konferencia Szabó Ervin születésének 125. évfordulója alkalmából. FSZEK, Bp., 2003. 59–73. old.

és intellektuális világához.¹⁰

Ezért nem tud Frigyesi a szociológusok (a polgári radikálisok) történetének Horváth óta óriásivá duzzadt hazai szakirodalmáról (mindenekelőtt Litván György történetírói munkásságáról)¹¹ vagy a fiatal Lukácsot és a Vasárnapi Kört érintő eszme- és filozófiatörténeti stúdiomokról (példaként emlitem Nyíri Kristófot, Bendl Juliát, a felsorolás azonban még hosszban folytatható).¹² Nem azért kelt hiányérzetet az újabb hazai szakirodalom teljes mellőzése, mert ezt a témát illetet volna feltüntetni a kilencvenes évek végén publikált monográfiában. Hiszen magam is vallom, hogy az öncélú (és tetszelgő) hivatkozás pusztán látszattervekenység, amely inkább „elfojtja, mint előrelendíti” a teremtő gondolatokat, mivel „az irodalomra utaló lábjegyzetek olyanok, mint a pedigré: inkább csak díszítő-, mint lényegi elemek”.¹³ A gondot az jelenti tehát, hogy a jelzett hiányok súlyos tartalmi következményekkel járnak a gondolatmenet színvonalát illetően. A következőkben arra töreksem tehát, hogy a könyv egyik-másik fő argumentumát rekonstruálva rámutassak ezekre a szemléleti problémákra.

Frigyesi társadalomtörténeti kiindulópontja, hogy a század eleji budapesti kulturális modernizmust a töredezett társadalom körülményei közt különösen feszítő erővel jelentkező, folytonos identitáskeresés teremti meg. „A századfordulós Magyarország művészei az identitás szorongató kérdésére fókuszáltak; a század első évtizedének nemzedéke még programszerűen a magáénak vallhatta a személyiség és a világ koherenciája iránti idealista kíváncsalmat.” (44. old.) Azon átmeneti állapotban, amikor „a társadalom a szegmensek zavart [uneasy] együtteséből áll össze, melyek mindegyike veszélyeztetve érzi magát a másik által”, az egymásnak feszülő lojalitási kényszerek összeegyeztetése korántsem bizonyult könnyű feladatnak. Márpedig ezzel a kihívással került szembe a kor alkotó értelmisége, amely társadalmi származását tekintve igencsak változatos volt. Jól érzékeli Frigyesi, hogy (az egyébként minden) modernista művészeti és szellemtudományi törekvés mögött ható identitásválság a *sokrétű* etnikai, vallási és társadalmi eredet, valamint a modernitás korabeli budapesti körülményei közt formálódó *közös* értelmiségi életérzés feszültségére vezethető vissza. Ilyenformán nem osztja azt a különben széles körben elterjedt vélekedést, amely a kulturális modernizmust szorosán vagy kizáró módon a zsidó közép- és felsőközéposztály újabb nemzedékeinek az életérzéséhez (marginalitásélményéhez) köti.¹⁴ Kettős szorítás eredménye a magyar századelő modernizmusa – állítja Frigyesi. „Ami a magyar modernisták helyzetét kiváltá nyelvetlené tette, nem más, mint hogy miközben igyekeztek elszakadni szüleik hagyományos életformájától, aközben már a modernizáció iránt is szkepszissel viselkedtek.” (49. old.) Diagnózisa annak ellenére is helyesíthető, hogy a század eleji kulturális modernizmus általa adott meghatározása enyhén szólva differenciálatlan és sematikus. Hiszen vajon mi a közös – szigorúan csak a fentiek értelmében – Móricz Zsigmondban, Krúdy Gyulában, Kaffka Margitban, Ady Endrében,

Kodály Zoltánban, Lukács Györgyben, Balázs Bélában és Lesznai Annában? Azért éppen őket említem, mert velük szemlélteti Frigyesi a budapesti modernizmus szerteágazó társadalomtörténeti kontextusát.

Bizonytalanság, hogy az említett művészek és gondolkodók származásukból magukkal hozott eredeti lojalitása ellentmondott a modernizmus nagyvárosi közegében kijegecesedő értelmiségi tapasztalatnak és életérzésnek. De kivétel nélkül mind és ráadásul egymással egyöntetűen kerültek (volna) szembe, idegenedtek el attól a modernitástól, amibe épp hogy csak belecsöppentek (miután zömmel vidékről érkeztek)? Ez több mint kétséges. Ennek a pusztán feltételezése is arra vall, hogy Frigyesi nem vet számot a közép-európai modernizmus tényleges belső mozgatórugóival, ráadásul afölött is szemtet huny, hogy mennyire sokrétű belülről a budapesti századelő intellektuális világa. A kreatív értelmiség kettős elidegenedtségének tézise mint magyarázóelv jól kamatoztatható ugyan az esztéták (Lukács, Fülep, Balázs, Mannheim, egyáltalán a Vasárnapi Kör), illetve a zenei nyelv gyökeres megújítására vállalkozó Bartók esetében; kétséges viszont, hogy közvetlenül éppígy alkalmazható lenne a *Nyugat* íróira, a *Huszadik Század* szociológusaira vagy Nagybánya és a *Nyolcak* festőire.

Ezekkel a bizonytalanságokkal is összefügg talán, hogy a kettős szorítás társadalomtörténeti argumentációja utóbb más irányt vesz, mivel a hagyományokban fogant társadalmi tapasztalatok modernista elutasítására és ambivalens megoldására szűkül Frigyesi későbbi fejtegetései során. Ez pedig abból a társadalom- és politikatörténeti felfogásból következik, amely a századfordulós „hivatalos” Magyarországot mint elmaradott, reakciós és feudális világot jeleníti meg, melynek szorításában minden újító és modernista fellépés óhatatlanul politikai és szociális értelmű lázadásnak bizonyul. Ez a sematikus beállítás segíti hozzá Frigyesit, hogy megalapozza a szerinte is heterogén budapesti kulturális modernizmus mint egységes entitás fogalmát. A konzervatív magyar politika, amely állítólag klerikális (!), sovíniszta s persze antidemokratikus (50–51. old.), annak a politikai establishmentnek – zömmel a dzsentrinek – volt szerinte a teremtménye, amely „kis részben vette ki csupán a részét a modernizációból, mivel a konzervatív kormányzatot támogatta” (51. old.). Így a vele való nyílt szembeszegülés, tehát „az ellenzékiesség szolid frontja” fűzi egybe és integrálja a radikálisok, a modernisták szűk értelmiségi csoportját.

Ha nem tudnánk, hogy az 1890-es években elfogadott egyházpolitikai törvények milyen irányban módosították az egyház és az állam viszonyát (döntő hatalmi befolyásától fosztva meg főként a katolikus egyházat), s hogy ezen állítólag konzervatív kormányok milyen (hamisítatlanul liberális) gazdaságpolitikát folytattak a dualizmus korában, továbbá figyelmen kívül hagyánánk, hogy a gyakorlati liberalizmust egy olyan állami apparátus adminisztrálta, melynek bürokráciájában a dzsentri középosztály képviselői is nagy számban fog-

laltak helyet, s ha nem ismernék végül a fővárosi községi demokrácia század eleji teljesítményét (a Bárczy-érát), akkor hitelt is adhatnánk Frigyesi kijelentéseinek. Mindezek fényében azonban tarthatatlan a budapesti modernizmus illetően társadalom- és politikátörténeti megindoklása.

Igaz, a századelő számos lázadó értelmiségijében szintén ekként tudatosult saját kora szociális és politikai valósága. Ugyanakkor az „állagvédő liberalizmus”¹⁵ ellenében felszínre törő demokratikus politikai vízió, melynek Ady költészete vagy a polgári radikális reformizmusa egyaránt pregnáns kifejeződése volt, aligha tekinthető úgy, mint a feudális konzervativizmusra adott egyszerű válaszreakció; nem, mivel a feudalizmus már jó ideje nem létezett a korabeli Magyarországon! Tévúton jár Frigyesi, midőn a budapesti modernizmus egységének fogalmi posztulálása végett folyomodik ehhez a végtelenen leegyszerűsített társadalom- és politikaképhez. S ebben a tekintetben Horváth Zoltán közvetlen szellemi örököse. Horváth ugyanis „a második reformnemzedékről” szóló történeti beszámolójában egy az egyben hitelt adott hősei önértelmezésének, önnön korukat érintő elképzelésének. Nem úgy tekintett tehát rájuk, mint számos korabeli törekvő és cselekedet motivációs forrásaira, hanem a kort illető történései értékeléséig máig érvényes irányítójául fogadta el őket. Frigyesi erre az elnagyolt és hamis társadalomtörténeti kontextusra építve tereleli egy akolba a budapesti modernizmus művészeit és gondolkodóit, noha ő is tudja, hogy ezen értelmiségi társaság „nem volt szigorúan behatárolható és stabil entitás; [hiszen] a személyi kapcsolatok sokfelé elágaztak, s komplexek voltak a baráti körök koncentrikus és egymást átfedő köreivel, valamint a szövetségek és ideológiák folyton változó jellegével egyetemben” (74. old.).

Az így alkalmazott társadalom-, politika- és eszmétörténeti redukcionizmus segítségével határozza meg végül a századelő budapesti modernizmusát: a modernisták mind a változásra, a változtatásra tették fel az életüket. „A reformerek célja a XIX. század elején a kapitalista fejlődés lehetőségének a megteremtése volt a feudális intézmények eltörlése révén; a XX. század eleji második reformnemzedék célkitűzése pedig a feudális társadalmi maradványok megszüntetése és a kapitalista gazdaság és a liberális jogrendszer teljes körű elfogadtatása volt.” (74. old.) Ha valóban így lett volna, akkor nyomban fel kell tennünk egy sor kérdést. Nem abból adódott vajon az identitás folytonos keresésének az igénye, ahogy korábban Frigyesi maga is írta, hogy a modernitás maradéktalan megteremtésének igyekezete és egyidejű megtagadásának vágya ragadta magával a kreatív budapesti értelmiség egy bizonyos részét? Továbbá: kivétel nélkül mind annak a kapitalizmusnak az üdvén csüngtek mint elérendő vágyálmon, amely némelyikük számára maga volt immár az emberi boldogtalanság (az elidegenedtség) fő forrása? S végül: valóban csak a liberális eszmények vonzásáról, nem pedig tisztán demokratikus ideálokról volt inkább

szó ez esetben?¹⁶

Megítélésem szerint a kultúrtörténet így megoldott társadalomtörténeti kontextualizálása ahelyett, hogy gazdagítaná és elmélyítené, sokkal inkább elszegényíti és összekuszálja a budapesti századelőről alkotott történetképet. Hiszen a vele szükségképpen együtt járó redukcionizmus épp azt fedi el, hogy a valóság egyöntetű tagadása ellenére milyen szereágazó volt valójában a hazai „modernizmusok” belső világa. A nyilvánvaló belső sokrétűség jól megfigyelhető az egy tábortba összetereelni kívánt modernista értelmiségiek személyes kapcsolatainak gyakori hiányán vagy gyengeségén, s persze azon is, hogy némely esetben épp a kölcsönös averzió szabta meg e kapcsolatok alakulását.¹⁷

Ahhoz szintén komoly kétségek férnek, hogy kijelenthetjük-e a modernista mozgalmak egészéről, miszerint képviselőik egyöntetűen a forradalmi politikai és társadalmi változások elfogadtatásán munkálkodtak. Ez az álláspont erősen magán viseli annak a szociáldemokrata (és hosszú időn át egyszersmind marxistának is számító) századelő-képnek a lenyomatát, amely minden korabeli értelmiségi feszengésbe és (modernista) lázadásba felforgató társadalmi és politikai szándékot és értelmet vetít bele. Holott, ha csupán a szóhasználatot, a beszédmódot tekintjük is, nyilvánvaló, hogy nincs közvetlen megfelelés egyes szavak akkori és későbbi jelentése között. Így válhat gyakori koncepcionális félreértések forrásává, „hogy sokan, sokszor összemossák a forradalom szónak a század elején, valamint a későbbi korokban szokásos használatát, elkerülhetetlenül azt a látszatot kelte ezzel, mintha akár a fiatal Ady, akár a pályakezdő Lukács a társadalmi rend gyökeres átalakításának konkrét szándékával tevékenykedett volna”.¹⁸

Ezzel át is térhetünk a budapesti modernizmust integráló másik feltételezett elemre, a művészi-esztétikai koncepcióra. Frigyesi szerint a XIX. század eleji esztétikai romantika éledt újjá a XX. század elején Budapesten és a tágabb Közép-Európában. Aminek a Herder által befolyásolt Goethe elképzelése volt az alapja, ne-

15 ■ A terminushoz vö. Szabó Miklós: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. Akadémiai, Bp., 1988. 2. köt., 915–917. old.

16 ■ Mindezen kérdésekről l. Gyáni Gábor: *Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle Budapest*. *Aetas*, XIX (2004), 1. szám, 131–144. old.

17 ■ Néhány futó példa: Jászi mélységesen idegenkedett a freudizmustól, sőt „Freudot és tanítványait gyűlölte”. Litván György: *Jászi Oszkár*. Osiris, Bp., 2003. 217. old. Ugyanígy távol állt az esztétik (a Vasárnapi Kör) szellemi világától is, ezért folyton perlekedett is a feleségével, Lesznai Annával, aki viszont személyes kapcsolatot ápolt velük. „Jászi számára feleségének ez a baráti köre elviselhetetlen teherként volt.” *Uo.* 172. old. Vagy: noha Lukács nagyritkán a *Nyugat* és a *Huszádi Század* hasábjain is megjelent írásaival, közte és a két folyóirat közt soha nem jött, nem is jöhetett létre sem személyi, sem szorosabb szellemi kapcsolat. Bendl: *i. m.* 125–127., 138. old.

18 ■ Bendl: *i. m.* 135. old.

19 ■ Lukács idézett (Frigyesi könyvében értelemzavaró szókihasználással közölt) szövegrészletének lelőhelye: Lukács György: *Esztétikai kultúra*. Tanulmányok. Athenaeum, Bp., é. n. [1912]. 27. old. Az e kötetben Ady Endre címmel olvasható írásra támaszkodik Frigyesi, amikor Ady miszticizmusát hosszasan taglalja.

vezetesen hogy a művészi alkotás nem teleologikus tárgy, melyet bizonyos szabályok követésével hoznak létre, hanem a zseni elméjének organikus teremtménye, amely tehát a természeti organizmusokhoz hasonló módon keletkezik. A német romantika esztétikai organicizmusa támadt új életre a XX. században, hogy hamarosan a modernizmus vezéreszméjévé váljon. Az újromantika azt ígérte ugyanis, hogy az elidegenedett modern személyiség – megtalálva az utat a szerves közösségekhez – sikerrel kecmereghet ki az individualizálódás (a teljes elmagányosodás és kiüresedés) keserűen megtapasztalt zsákutcájából. Frigyesi szerint az organicizmus elmélete alkotja a különböző modernista esztétikai törekvések közös magját, ezáltal teremtve szoros szellemi kapcsolatot Nietzsche, Lukács, a második bécsi iskola (Schönberg, Webern) vagy Bartók között. „Mind a bécsi, mind a magyar modernista mozgalmak olyan esztétikai megalapozást kerestek az organicizmusban, amely etikai és művészi szempontból egyaránt releváns volt a modern korra nézve. Ekként cselekedve változtatták a romantikusok fő doktrínáit a modernizmus elméletévé.” (25–26. old.)

Ennélfogva azon mód felértékelődik a folklór (és a népi kultúra egésze); hiszen a benne lakozó természetes zsenialitás (az eredetiség lehetősége) – a tökéletes belső koherencia folytán – esztétikailag értékesebb, érzelmileg pedig őszintébb alkotáshoz segít hozzá. A töredezettség kínzó élettapasztalatát esztétikai élmény teremtése és befogadása által meghaladni igyekvő elidegenedett modern személyiség ez okból is mohó vágyat érez a szerves közösségek kulturális hagyatéka iránt, melynek a népi alkotókedv a legfőbb és egyúttal kiapadhatatlan forrása. Ezúton talál egymásra a folklórismusz és a modernség, hogy kettejük fúziója hozza létre a XX. századi modernista művészet talán legfontosabb attribútumát.

A század eleji budapesti modernizmus esztétikai krédóját Frigyesi szerint úgyszintén az újromantikus organicizmus alkotja; ezt teoretizálja Lukács, és ezen alapul, belőle sarjad ki Ady és Bartók művészete is. A magyar modernisták, tér vissza Frigyesi korábbi, később azonban cserbenhagyott elképzeléséhez, a különféle művészi hagyományok összeegyeztetése mellett mind arra törekedtek, hogy megnyugtató megoldást találjanak az egyéni kifejezési mód és a közösségi művészet közti elmentmondásokra. „Mindezen problémák annak a keresésében koncentráálódtak ekkoriban, amit ők »jelenségnek« neveztek. A jelenség a művész szubjektív egóját transzcendáló változatlan és örökkön érvényes valóságára vonatkozott. Ahhoz pedig, hogy ezt felfedezzék a művészetben, a valóság mélyebb keresésére kellett irányt venniük, hogy megtudhassák, mi az objektív és mi a lényegi.” (97. old.) Mivel a *jelenség* több a materiális javak összességénél, mivel átfogja az emberi létezés teljességét, a korlátokat nem ismerő tapasztalatszerzés juttathat el csupán ahhoz a felfedezéshez, hogy mi számít az emberi világban objektívnak és lényeginek.

Az intenzív élet ideálja, az tehát, hogy az ember átengedi magát az élmények univerzális befogadásának,

jellegetesen romantikus elképzelés és lelki beállítódás. A modernista újromantikában ezt még az a meggyőződés is kiegészíti, hogy „a létezés alapvető jelensége legtisztábban és legközvetlenebbül a »primitív« közösségi kultúrában nyilvánítja ki magát, melynek keretei jóval állandóbbnak és kitartóbbnak tűnnek” (98. old.). A folklorizmus vonzerejéhez az is hozzájárul, hogy a modernista művészek szemében az egyén közösségi bégyazottságának, a szerves emberi létezésnek a népművészet a legfőbb megnyilvánulása. Az ősi, a törzsi lét tudati kifejeződéseként felfogott népművészet ugyanis felkínálja az univerzummal való egység (egyesülés) hön sóvárgott szellemi lehetőségét, ami a maga közvetlen egyszerűségében teszi mindannyiunk számára elérhetővé a mindenség tapasztalati birtokbavételét. Az egyszerűség áll ilyenformán a művészi kifejezés útjának mind az elején, mind pedig a végén. Az egyszerű és tiszta népművészet a kiindulópont ahhoz, hogy a bonyolult alkotófolyamat eredményeként, az egyszerűség magasabb fokán végül eljuthassunk a modern személyiség összetett és bonyolult érzésvilágának leginkább megfelelő kifejezőmódhoz.

A Nyugat-Európában szintén közkézen forgó modernista esztétikai hitvallás tehát kulcsszerepet tölt be Bartók és Ady művészetében; európaiságuk azonban, Frigyesi szerint, a túlzottan romantikus, valamint a nyugati modernizmushoz képest konzervatívabb (szűklátó-körűbb) beállítottság miatt egyúttal némileg specifikusnak is számít. Ez alapján tekinti Frigyesi hármójukat (tehát Lukácsot, Adyt és Bartókot) a budapesti modernizmus paradigmatisz képviselőinek, mert ők azok, akik vegytiszta formában testesítik meg számára az újromantikus organicizmus esztétikai ideálját. Hiszen, amint egy helyen maga is elismeri, sem az építészetben (ami persze kérdéses, gondoljunk csak Lechnerre, Lajtára vagy Kósra), sem az irodalomban nem tett szert nagyobb jelentőségre a népművészet és a magas kultúra fúziója (más művészeti ágakat pedig nem hoz szóba ennek kapcsán).

Tézisét, nevezetesen hogy a budapesti művészeti modernizmust az újromantikus organicizmus eszménye fémjelzi, a Bartók és Ady esztétikai értékelésének szentelt 5. és 6. fejezetben próbálja bebizonyítani. Ennek során mindkettőjüket a budapesti modernizmus első számú ideológusaként beállított Lukács szemüvegén át veszi közelebről is szemügyre. Ady költői szimbolizmusát például Lukács 1909-ből származó Ady-értelmezésének szája íze szerint elemzi. A Lukács nyomán Ady „miszticizmusának” tulajdonított központi jelentőséget kiemelve tesz szerintem sikertelen kísérletet arra, hogy az Ady–Bartók–Lukács triász által képviselt esztétikai-világnézeti elvet és művészi törekvést tüntesse ki a budapesti modernizmus megkülönböztető címkéjével. „Ők [Ady és Bartók] a magyar modernista mozgalom alapvető elképzelését tükrözik vissza, azt, melyet a formáról alkotott lukácsi koncepcióval lehet a legjobban összefoglalni: »A művészet lényege a formálás, ellentállások leküzdése, ellenséges erők igába törése, egységet teremtés minden széthúzóból, egymásnak

addig és rajta kívül örökre mélyen idegenből.” (195. old.)¹⁹ S hogy további nyomatókat is adjon az Ady és Lukács világszemléleti azonosságát valló felfogásának, ezt az állítólagos miszticizmust a Lukácsban és Adyban közösen munkáló (bár eltérő forrásokból táplálkozó) zsidó miszticizmussal házasítja össze. „A judaizmus és az Ady gondolkodásában meglévő magyar romantika legfontosabb találkozási pontja sajátosan egyéni életfelfogása”, írja. (189. old.)

A budapesti modernizmus mint önálló esztétikai entitás ezúton megalkotott fogalma semmivel sem áll biztosabb lábakon, mint a szerző azon korábbi konstrukciója, melyet egyfajta társadalom- és politikatörténeti kontextussal támasztott alá. Hadd utaljak itt egyetlen problémára. Lukács és Ady közös nevezőre hozott miszticizmusának (modernizmusának) argumentuma Lukács azon megnyilatkozására épül, amely kevésbé a költőről, sokkal inkább magáról az esszéíróról szól. „Irányát, formáját vesztett kor, s a lélek, melynek e korban a semmiből kell önmaga számára formát teremtenie: ezek a motívumok valójában már nem annyira Ady költészetének, mint inkább éppenséggel Lukács akkori filozófiájának, a *Lélek és a formák* esszéinek alapmotívumai.”²⁰

A modernista mozgalom elvont formában kidolgozott s most csak röviden vázolt fogalma nem sok teret enged egy sor kézenfekvő további kontextus figyelembevételének. Így Bartók megtérése a népzenehez sem kap másféle magyarázatot, mint hogy: „Bartók, a maga sajátosan egyéni tapasztalatán keresztül magába fogadta Nietzsche világmagyarázatának egy lényeges vonatkozását.” (154. old.) Az, amiről a *Nietzsche és a népzene* című alfejezetben (148–157. old.) a szerző oly részletesen szól, minden bizonnyal fontos és helyénvaló, önmagában azonban kevés; kivált az esetben, ha a bartóki esztétika kontextusának szentelt alfejezetben (157–168. old.) egyetlen szó sem esik a „zenefolklór-kutatás”²¹ hazai törekvéseiről. Arról tehát, hogy az 1860-as és 1870-es évektől szüntelenül folyt a népzene gyűjtés (és a gyűjtések eredményeinek publikálása), amely Bartók előtt sem volt egészen ismeretlen. A főként a Bartalus István által hét kötetben közzétett *Magyar Népdalok egyetemes gyűjteményéről*, továbbá Szini Károly, Kiss Áron szintén még a XIX. században megjelent gyűjtéséről, s nem utolsósorban Vikár Béla ily értelmű századfordulós működéséről kell szólni ennek kapcsán. Ők azonban még csak meg sincsenek említve, holott Bartók tudatában volt említett elődei áldásos munkáinak, melyek a maguk módján szintén befolyásolták abbéli elhatározásában, hogy 1907-ben Csikrákosba menjen parasztdalokat lejegyezni.

Frigyesi munkája, melynek Bartók az első számú hőse, részben váltja be tehát a hozzá fűzött reményeket. Olyan, a szinekdoché szabályai szerint szerkesztett újabb történeti beszámolóval szolgál a témáról, amely érdemben nem lép túl e téren az angolul vele egy időben napvilágot látott másik Budapest-narratíván, melynek a „Műhely” metaforája volt a fő gondo-

lati rendezőelve.

Budapest (és Magyarország) kapcsán a modern kori „zsidókérdés” és kivált a holokauszt számít egy további – nem magyar történészek által is – gyakran tárgyalt történeti problémának. Ez – és nem a szerző esetleges magyar származása (ami nincs neki) – a közelebbi oka, hogy Tim Cole angol történész készített értezt a téma feldolgozására.

A *Holokauszt város* című munka páratlan alkotás a (magyar) holokauszt történeti irodalmában: nem a zsidóüldözés politikai eseménytörténete, hanem „földrajza” áll a szerző érdeklődésének előterében. Nem a már jól ismert történetet ismétli el újra (a gettók és a gettósítás kapcsán),²² hanem részletekbe menően (időnként önismétlő módon) azt kutatja, milyen térbeli összefüggésekbe illeszkedett a zsidók budapesti gettósítása 1944 folyamán. Mielőtt bemutatnánk Cole művének főbb eredményeit, szólni kell a gettókutatás és a holokauszt historiográfiája közötti összefüggések némelyikéről.

Az európai zsidók gettósítása mint önálló kutatási téma rendszerint a holokauszt történetírásában rivalizáló két paradigma, az intencionalista és a funkcionalista értelmezés logikájának rendelődött alá.²³ A gettósítás jelensége így közvetlenül a végső megoldás, az *Endlösung* folyamatának volt az egyik közbűlő eleme. Az intencionalista álláspontot valló történészek, akik szerint

20 ■ Nyíri: *i. m.* 160. old.

21 ■ Bartók maga nevezi így ezt a tevékenységet. Bartók Béla: *A magyar népdal*. Közreadja Révész Dorrit. Editio Musica, Bp., 1990. 11. old. (Bartók Béla írásai 5.)

22 ■ Ami a következő munkákból ismerhető meg: Lévai Jenő: *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története*. Officina, Bp., 1945; Randolph L. Braham: *A magyar holokauszt*. Gondolat, Bp., 1988. 2. köt., 124–133., 213–246. old.; Komoróczy Géza (szerk.): *A zsidó Budapest*. Emlékek, szertartások, történelem. Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1995. 2. köt., 494–582. old.; Szita Szabolcs: *A pesti gettó küzdelme a túlélésért. Valóság*, 1995. 3. szám, 68–80. old.; Szekeres József: *A pesti gettók 1945 januári megmentése*. „A magyar Schindler” – Szalai Pál visszaemlékezései és más dokumentumok alapján. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1997.

23 ■ Vö. Christopher R. Browning: *The decision-making process*. In: Dan Stone (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004; különösen 177–181. old.; Tim Cole: *Ghettoization*. In: *uo.*; különösen 73–77. old.

24 ■ Jehuda Bauer: *Definiálható-e a Holocaust? Valóság*, 1987. 11. szám, 71. old. A cikkben az intencionalista terminus internacionalistává torzult.

25 ■ Vö. Peter Novick: *The Holocaust and Collective Memory. The American Experience*. Bloomsbury, London, 2001. 9. és 195. old.

26 ■ Lásd a holokauszt-kutatás egyik mai vezető történészeknek, Browningnak egyik-másik írását: Christopher R. Browning: *Nazi ghettoization policy in Poland: 1939–1941*. *Central European History*, 19 (1986), 343–368. old.; uő: *Genocide and public health: German doctors and Polish Jews, 1939–41*. *Holocaust and Genocide Studies*, 3, (1988), 1. szám, 21–36. old.

27 ■ Az intencionalista–funkcionalista vita lecsengése után, napjainkban az *Endlösung* elhatározásának pontos datálása körül folyik csupán éles vita. Egyesek szerint 1941 elején, mások szerint az év nyarán, újabb vélemények szerint 1941 őszén, sőt az év végén került sor döntő fordulatra a kérdést tekintve a náci vezérkaron belül. Sőt akad olyan vélemény is, hogy csak 1942 tavaszán döntöttek róla a vezető körök. Browning: *i. m.* (2004) 183–191. old.

28 ■ Erről vö. Braham: *i. m.* 2. köt., 12–15. old.

„a tömegyilkossághoz vezető folyamatban Hitler céljainak és személyének kell döntő jelentőséget tulajdonítanunk”,²⁴ úgy vélték, a zsidók gettóba tömörítése a már előzőleg tervbe vett tömeges meggyilkolásuk technikai (logisztikai) előkészítését szolgálta. Azért került rá sor, hogy könnyebben és gyorsabban lehessen ezeket az embereket a haláltáborokba továbbítani. (Talán ezért is sérelmezik manapság az Egyesült Államokban élő zsidók, hogy a feketék lakónegyedeit gettónak nevezik, ami úgymond kisebbiti a második világháború idején felállított kelet-európai gettóknak a náci tömegyilkosságban játszott egykori szerepét.)²⁵

A funkcionalista értelmezés, mely szerint a zsidók és más népek tömeges kiirtása a náci vezérkaron belül a háború éveiben kieleződő hatalmi harcok, a keleti front bonyodalmai és más hasonló körülmények összecsúszásának volt az eredménye, a gettók létesítését nem hozza közvetlen összefüggésbe a deportálásokkal. Az eredetileg kizárólag a zsidók fizikai elkülönítését célzó gettósítás – e felfogás szerint – majd csupán egy bizonyos idő elteltével fordult át genocídiumba: a gettólét szörnyűségei (éhezés, járványok, az orvosi ellátás hiányosságai) idővel olyan fenyegető problémává nőttek ki magukat, hogy a német hatóságok „belátták”: jobb lesz siettetni a „természet munkáját”. Ehhez pedig nem kellett más tenniük, mint magukra, vagyis végzetes sorsukra hagyni a gettókba kényszerített embertömegeket, akik halálzási gyakorisága egy idő után ijesztő méreteket öltött.

Az elmúlt két évtizedben számos, a mikrotörténet módszereit is hasznosító esettanulmány látott napvilágot a (lengyel) gettókról,²⁶ amely a kérdés „történetimorfológiai” megközelítésével próbálkozott. Az új koncepció értelmében a helyi hatóságoknak döntő szerepük volt mind a gettósítás kezdeményezésében, mind pedig „adminisztrálásában”. A nem egyidejűleg és eltérő célokból létesített lódzi és varsói gettó hamarosan ugyanazokkal a problémákkal, nevezetesen a gettolakók éhezésének kérdésével szembesítette a németeket. Kezdetben a „produktivista” felfogás kerekedett felül, ami nem a gettók halálra éheztetését, hanem a gettolakók munkaerejének kizsigerezését szorgalmazta. 1941 során azonban Berlinben úgy döntöttek, hogy az európai zsidóságot ki kell irtani; ettől kezdve az említett két gettóval kapcsolatban is mindinkább az elvértetett taktikája kezdett érvényesülni.²⁷

Cole ezzel az újabb megközelítéssel szegezi immár szembe a gettó (a gettósítás) földrajzi vagy térszemléletű fogalmát. Browningnak szemére veti, hogy a „miért állították fel a náciak a gettókat?” kérdésére válaszolva túlzottan nagy hitelt ad az írott források által sugallt magyarázatoknak. Holott a történészek közül többen is, így Lucjan Dobroszycki és Yisrael Guttman rámutattak, hogy a bennük szereplő adatok az elkövetők, mindenekelőtt a német hatóságok hivatalos (propagandacélú) elképzeléseit, nem pedig tényleges szándékait tükrözik. Ezért is tekinti elengedhetetlennek, hogy a gettótérképek mellett (melyeket már Browning is tanulmányozott) a gettónak a tágabb társadalmi és földrajzi környe-

zetben való pontos elhelyezkedését is szemügyre vegye. „Ezt cselekedve vesszük igazán komolyan a gettónak mint térbeli produktumnak a fogalmát, amely a tér doktorai jóvoltából – funkcionális és ideológiai okokból – egy meghatározott helyre került.” (36. old.) Az általa ekként felvetett kérdés három vonatkozása érdemel szerinte behatóbb vizsgálatot: 1. a „zsidó jelenlét”, valamint a „zsidóhiány” megteremtésével összefüggő gettósítási szándék; 2. a hatalom gyakorlásának területiális módja; 3. a fallal körülzárt gettó elkülönítő, zsidót, nem zsidót egymástól elválasztó intézményes mivolta. Az utóbbi szempontjából van különösen nagy jelentősége, kit minősítenek zsidónak (elkülönítendőnek), valamint a fal (az általa megtestesített határ) átjárhatóságának vagy éppen átjárhatatlanságának.

Ennek jegyében vizsgálja a szerző minuciózus alaposággal az ország német megszállása, tehát 1944. március 19-e után Magyarországon nyomban megindult gettósítási folyamatokat. Élesen bírálja a Randolph L. Braham nevével fémjelzett „történetirői ortodoxiát”, mely szerint a német megszállás eseménye egy csapásra eldöntötte a magyarországi zsidók későbbi sorsát, elkerülhetetlenné téve számukra a holokausztot. Az ország egész területén egyidejűleg bekövetkező gyors gettósítás és a nyomában járó deportálás látszólag alá is támasztja ezt a nézetet. Cole azonban a maga revizionista megközelítésével igyekszik felváltani ezt a mélyen berögződött „teleologikus” magyarázatot; ebből a célból a gettósításban közvetlenül eljáró hatóságok (a helyi államhatalom képviselőinek és egyes települések vezetőinek) szándékait próbálja meg rekonstruálni meghozott intézkedéseik és papírra vetett tervezeik beható elemzése útján.

Elfogadhatatlannak tartja az április 7-i gettórendelet Braham-féle értelmezését, mely szerint az kifejezetten a deportálást szolgálta volna (kezdetben munkavégzésre szállították volna ki a zsidókat nagy számban az ország területéről).²⁸ Cole szerint Braham „félreolvassa” az április 7-én, majd a hónap végén, 28-án kibocsátott gettórendeletet, mert nem azt szűri le belőlük, hogy a hatóságok így kívánták rátenni a kezüket a zsidók vagyónára (lakásaikra és ingóságaikra). A gettósításra szerinte már kezdetben sem kizárólag vagy épp hogy nem a kiszállításuk, ellenben a kifosztásuk szándékával került sor. Pragmatikus célokat szolgált, mivel mint intézményt hosszabb távra tervezett „megoldásnak” szánták a helyi (az állami és különösen a lokális) hatóságok.

Ezen jószérivel még csak hevenyészett argumentáció (77–81. old) készíti elő a budapesti gettósítás történetének mint döntő érvek a bevetését a Brahammal (és az őt követő történészekkel) folytatandó vitájába. Cole álláspontjának végső summázata: a budapesti gettósításnak a legkorábbi, még áprilisban eltervezett akciója sem a deportáláshoz kívánta megteremteni a kedvező körülményeket; később, a vidéki zsidóság Auschwitzba szállítása, valamint a deportálások július eleji leállítását követően pedig végképp nem szolgálhatta az *Endlösung* célját. Kezdetben, tehát a nyárig tartó hónapokban a get-

tósítást elgondoló és kivitelező (magyar) állami és fővárosi hatóságok legfőbb a „zsidóhiány”, idővel pedig egyre inkább a „zsidó jelenlét” területi megoldására tettek (volna) kísérletet. Erre szolgált eleinte a város meghatározott területeire koncentrálni kívánt zsidóság tömeges áttelepítése (és a keresztények innen való egyidejű kitelepítése), amely a lakásaiból kibombázott, otthontalanná vált keresztény családok problémájának időleges megoldását, tehát a „zsidóhiány” megteremtését célozta. Májusban viszont ezek a papíron maradt tervek oda módosultak, hogy a zsidóknak a város látható pontjairól, a főútvonalakról való eltávolítása került napirendre (a „zsidómentesség” kitűzött célja így változatlan maradt), ami kiegészült azzal, hogy a város stratégiai fontos pontjainak (objektumainak) a közelében – lehetőleg néhány összefüggő tömbben – próbálják meg letelepíteni őket. Ezzel a „zsidó jelenlét” szempontját érvényesítették volna azon hátsó szándék kíséretében, hogy ily módon csökkentsék a nyugati szövetségesek mind sűrűbb bombázásainak a lehetőségét. A náci és magyar szövetségesek ugyanis meg voltak győződve róla, hogy a budapesti zsidók segédkeztek nyújtanak Budapest bombázásához.

Az egy hónappal később, júniusban napvilágot látott rendelkezés viszont ismét változtatott a gettósítás budapesti forgatókönyvében: 2639 csillagos házba költöztették volna a zsidókat,²⁹ mely akció végrehajtására mindössze nyolc nap határidőt szabott a hatóság. Ott szerették volna egybezsúfolni a város nagyjából 200 ezer zsidó (illetve zsidónak minősített) lakosságát, ahol többé-kevésbé korábban is laktak, s ezzel jórészt a „zsidó jelenlét” szempontját érvényesítették. A „többé-kevésbé” itt valóban megfelelő szó, mivel csillagos házzá a többségben (50%-ban) zsidó bérlők lakta házakat kívánták átminősíteni (ezt a lakások május–júniusban megejtett egyenkénti átvizsgálásával igyekeztek kideríteni). Ez azonban a kényszerű be- és kiköltözések sokaságát vonta maga után, illetve gyakori vitára is alkalmat adott. Az ok a nagymérvű zsidó-keresztény lakóhelyi keveredésben keresendő, melynél fogva az átköltöztetési akció legkevesebb 20, maximum 28 ezer lakást érintett, és legalább 200 ezer embernek kellett egyidejűleg ki- és beköltöznie.

Amint a szerzőnek a Budapest Főváros Levéltára irataiban végzett aprólékos kutatásai bizonyítják, nem ritka az erélyes tiltakozás mind keresztény, mind zsidó részről egy-egy bérház csillagosá nyilvánítása ellen. A tömeges petíciózás nyomán a csillagos épületek száma végül 1948-ra csökkent³⁰ (tovább növelve ezáltal az egybeköltöztetett zsidó lakóhelyi zsúfoltságát). Ugyanakkor, újabb furcsa következményként, sérült az egy adott házra korlátozni kívánt „zsidó jelenlét” kitűzött elve, hiszen szép számban maradtak zsidók és nem zsidók által vegyesen lakott épületek, ahol csupán a lakások szintjén valósult meg a „zsidó jelenlét” és a „zsidómentesség” korábban olyannyira szorgalmazott ideálja.

Végül: a nyilas hatalomátvétellel egy időben, majd pedig azt követően – a gettósítás új fejleményeként – jött létre a külföldi zsidómentő nagykövetségek (Raoul

Wallenberg, Carl Lutz) által létesített, általuk is kezelt nemzetközi gettó, amely az Újlipótváros 122 épületében 35 ezer embernek adott átmeneti szállást és védelmet. Egy november végi nyilas rendelkezés végül kimondta a Nagy Pesti Gettó december eleji felállítását a VII. kerület, a Király utca és környéke szűkebb területén; ez az első zárt, tehát klasszikus gettó Budapesten, melynek deszkakerítéssel körbevett területén december végén 55 ezren, 1945. január közepén pedig nagyjából 70 ezren éltek hihetetlenül összezúfolódva, embertelen körülmények között. Nem árt azonban tudni, hogy még itt is, tehát Budapestnek a zsidósággal hagyományosan asszociált belvárosi részében is meglehetősen sok keresztény lakott még a gettó felállításának időpontjában is. Cole kimutatása szerint a gettó területén lévő korábbi 162 csillagos ház közül 144-ben laktak több-kevesebb keresztény bérlő, akiknek nyomban el kellett hagyniuk az otthonukat a terület gettóvá nyilvánításakor.

A pesti gettósítás története sejteni engedi a fővárosi zsidóság sajátos helyzetét, amelynek a zsidó – nem zsidó szegregáció alacsony foka, valamint a „zsidó” definitív fogalmának kétségtelen homályossága, határozatlan életidegen volta a legjellemzőbb tünete; további kézzelfogható bizonyítéka emellett a neológ zsidók nagyfokú asszimiláltságán túl a kikeresztelkedett zsidók nagy száma (60 ezer ember) és magas aránya (a zsidótörvények által zsidónak minősítettek egyharmada). Részben épp az ő „visszazsidósításuk” állt a „kivételezett zsidó” fogalmának intézményesítése mögött. Belőlük mint egyúttal a társadalmi elitbe tartozókból kerültek ki legnagyobb számban a nemzetközi gettó lakói.

Ennek a valóban bonyolult társadalomtörténeti állapotnak érzékeltetésére vezet be Cole a „zsidó” szó időzjeles használatát, mondván: magában a korban sem bizonyult egyértelműnek, ki a zsidó, és ki nem az. Hiszen a fogalom értelme a zsidótörvények szerint nem vagy nem mindig esett ténylegesen egybe a zsidó identitást vallók társadalmi körével. Ráadásul az, hogy mit jelent valaki számára önnön zsidósága, úgyszintén nem azonos azzal, mit jelent a zsidó másság a (keresztény) kívülállók szemében. A szerző álláspontját egyetértés-

29 ■ Braham viszont egyszer 2681, máshol „kerekén 2600” eredetileg kijelölt csillagos házról tud. *Uo.* 125., 127. old. Adatokat mindkét esetben Lévai Jenő egyik munkájából veszi.

30 ■ Egy másik munkában viszont mindössze 1840 véglegesített csillagos házról esik szó. Komoróczy: *i. m.* 2. köt., 523. old.

31 ■ Saját egyező álláspontunkhoz vö. Gábor Gyáni: Image versus identity: assimilation and discrimination of Hungary's Jewry. *Hungarian Studies*, 18 (2004), 2. szám, 153–163. old.

32 ■ A szerző itt Gatestől idéz, H. L. Gates Jr. (ed.): „Race”, *Writing and Difference*. University of Chicago Press, Chicago, 1985. 5. old.

33 ■ Budapest Főváros Levéltára, Illyefalvi I. Lajos iratai.

34 ■ A „doktor” kifejezés ezúttal a népesség térbeli eloszlásának természetes rendjét felrúgó és bizonyos elvek szerint azt gyökeresen módosító („orvosló”) hatalmi tényezőkre utal (vö. 13. old.).

35 ■ Hasznos és úttörő megközelítés e tekintetben, Tomasz Szarota: The reaction of occupied Europe. To the stigmatization of the Jews with the star of David. *Acta Poloniae Historica*, 90 (2004), 97–112. old.

36 ■ Lásd pl. Braham: *i. m.*

sel nyugtázzuk.³¹ S abban is egyetértünk vele, hogy a „zsidó” szó idézőjeles használata révén sikerrel kerüli ki azt a nyelvi csapdát, amely az e szóba a XIX–XX. század során belekódolt rasszista konnotáció reflektálatlan elfogadásában mindig benne rejlik. Hiszen – idézőjelek nélkül – a zsidó szó közvetlen átvételével „veszélyesen belebonyolódhatunk egy olyan nyelvi aktusba, amely ahelyett hogy csillapítaná vagy orvosolná az etnikai és kulturális probléma bonyolultságát, tovább fokozza azt” (47. old.).³²

Némi fenntartásunknak adunk azonban hangot az idézőjeles szóhasználat *állandósága* miatt. Hiszen a magyar (és némileg persze a fővárosi) „zsidókérdés” társadalomtörténeti bonyolultsága abból is fakad, hogy 1. nem minden izraelita zsidósága alkotott azonos minőséget a neológia–ortodoxia vonalát követő végletes megosztottság miatt; 2. a lényegében már akkulturalódott zsidók (így a budapesti zsidóság mérvadó többsége) végig megőrizték relatív, a felekezeti hovatartozáson nyugvó csoportszintű különállásukat, ami látható másságuknak is fontos ismérvéül szolgált. A zsidó identitás (a kikeresztelkedettek kivételével) ilyenformán ott sem enyészett el maradéktalanul, ahol a legkisebb kétség sem férhetett többé a szokás szerint izraelitaként regisztrált személy nyelvi-kulturális és érzései magyarságához.

Ez legalábbis kérdésessé teszi, hogy teljesen eliminálhatnánk az idézőjelek nélküli zsidó terminust az izraelita népességgel kapcsolatban, melynek használata mellett a néhai nagy tekintélyű szegedi neológ főrabbi, Löw Immanuel is szót emelt a harmincas évek elején a Fővárosi Statisztikai Hivatal igazgatójának írt magánlevelében.³³ Ennek persze az égvilágon semmi köze sincs az antiszemitizmus és a korabeli zsidótörvények erőszakolt (faji) fogalomhasználatához. Ezen utóbbi problémának társadalom- és mentalitástörténeti tisztázása azonban hiányzik Cole egyébként kitűnő könyvéből; ezért is marad adós a szerző a gettósítás sajátos budapesti történetének mélyén rejlő okok némelyikének kibogozásával. E hiányosság ugyanakkor részben Cole szemléletmódjából magából következik. Konceptuális okokból a szerző figyelmét oly mértékben lekötötte a gettósításban közvetlenül érdekelt politikusoknak és az abban eljáró hivatalnokoknak, tehát a „tér doktorainak”³⁴ (Endre Lászlónak, Baky Lászlónak, Keledy Tibornak, Doroghi Farkas Ákosnak) a gondolatvilága, hogy nem firtatja a valóságról alkotott elképzeléseik mögött megbújó szociológiai-tapasztalati hátteret. Így és ezért sikkad el végül a pragmatikus megfontolások (a zsidó vagyon megszerzése), valamint az ideológiai fantazmagóriák mellett a társadalmi tapasztalatok szerepének a számbavétele akkor, amikor a dolgok alakulására tett befolyásuk kerülhetne szóba. Holott a szerző egy helyütt maga is kijelenti: „Állíthatjuk, hogy 1944 telére nem létezett többé a »zsidó« homogén kategóriája – ha létezett egyáltalán korábban –, és ezért a »zsidók« különféle kategóriáit eltérő térbeli megoldásoknak vetették alá. A »zsidó mivoltnak« («Jewishness») ezek a kategóriái íródtak bele a térbe.” (204. old.)

A hatalom territorializálásának vizsgálatához – a gettósításon kívül – úgyszintén kitűnő anyagot kínál a pesti zsidóság 1944-es sorsa. Midőn a főváros zsidóságának még nem kellett gettókba (vagy az egyetlen gettóba) vonulnia, már akkor is erősen korlátozták a nyilvános terekhez, az ott beszerezhető életfontosságú javakhoz való szabad hozzáférést. Megszabták például, mikor válthatják be a sárga csillag viselésére kötelezett budapestiek élelmiszerjegyeiket a boltokban, és kikötötték, mely szórakozóhelyeket mikor kereshetik fel. Ezúton juttatta kifejezésre a hatalom a velük szemben korlátlanul érvényesíthető totális akaratát. További, igaz, roppant nehézségek árán vizsgálható izgalmas kérdés lehetne még, hogy miként jelentkezett a zsidók stigmatizációja a hétköznapi társadalmi percekben, és mi felelt meg neki a nyilvános emberi kapcsolatok síkján – erre azonban már nem tér ki Cole.³⁵

A holokauszt-gettó azáltal, hogy tökéletesen zárt szociális teret alkot, a társadalmi ellenőrzés területiális gyakorlatának igen szélsőséges megnyilvánulása. A fal (a gettó deszkakerítése) és a gettókapu egyaránt fontos eleme a területi homogenizálás útján megoldott megkülönböztetés (elkülönítés) hatalmi gyakorlatának. S mindez persze fordítva is igaz: a csempészségnek, a gettók által elkövetett effajta hátsértésnek szintén nagy jelentősége van a totális akarat csorbításában és relativizálásában. Az előbbiről számos érdekes empirikus bizonyítékkal szolgál a szerző (a könyv 7. fejezete szól erről a kérdéstről), az utóbbiról azonban sajnálatosan hallgat. Igaz, a „zsidók mozgásszabadságát drasztikusan korlátozó szabályokról” már az eddigi szakirodalomnak is volt mondanivalója.³⁶

Szívesebben olvastunk volna (többet) erről az utóbbiról, többet, mint mondjuk a gettó emlékezetéről; nem mintha nem volna érdekes, amit vele kapcsolatban Cole előad, inkább azért, mert közvetlenül nem kapcsolódik az addigi gondolatmenethez. *A gettósítás nyomainak feltárása 1945-től napjainkig* címet viselő 9. fejezetben a szerző nem hatol, nem hatolhat igazán mélyre a zsidóüldözés kollektív emlékezetét ecsetelve, mert fejtegetései mögül hiányzik a kívánatos kontextus. Az a kérdés, hogy miért homályosulhatott el ily mértékben és tartósan a zsidóüldözés hajdani emléke, érdeemben nem tárgyalható a második világháborús kollektív emlékezet honi történetétől elvonatkoztatva, de megkockáztatom: a Trianontól datálható traumatikus történelmi memória figyelembevétel nélkül sem lesz kellőképpen értelmezhető.

Tim Cole könyve több mint figyelemre méltó: a munka – szerzője budapesti levéltári forrásanyagban végzett szorgos kutatásainak az eredményén túl – első sorban azzal hat (vagy kellene hogy hasson), hogy a holokauszt napjainkban is domináns eseménytörténeti előadásmódján való túllépésre bírja (vagy bírhatná) rá történetírásunkat. Arra is készíthetné továbbá történetészeinket, hogy ha megmaradnak is az elkövetők történetére fókuszáló tematika szokványos keretei közt, tanúsítsanak az eddigiéknél is nagyobb figyelmet a hatalmi hierarchia különböző szintjein tevékenykedők

olykor eltérő indítékai és cselekvési potenciálja, valamint tetteik térbeli vagy egyéb implikációi iránt. □

